

УДК 316.773.4:78.01(477)

*Бензюк Олександр Олексійович,
здобувач кафедри культурології та інноваційних
культурно-мистецьких проєктів
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
benzyuk@bigmir.net*

СВІТОВІДНОШЕННЯ ЯК ПІДГРУНТЯ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті систематизовано наявні наукові праці щодо проблеми світовідношення. Розглянуто питання співвідношення світовідношення та художньої творчості, доведено, що світовідношення, маючи етичне, психологічне та естетичне підґрунтя, зумовлює результат художньої творчості.

Ключові слова: світовідношення, художня творчість, «життєвий світ».

*Бензюк Олександр Алексеевич,
соискатель кафедры культурологии и инновационных
культурно-художественных проектов
Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств*

МИРООТНОШЕНИЕ КАК ОСНОВА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА: КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье систематизированы существующие научные труды по проблеме мироотношение. Рассмотрены вопросы соотношения мироотношения и художественного творчества, доказано, что мироотношение, имея этическое, психологическое и эстетическое основание, обуславливает результат художественного творчества.

Ключевые слова: мироотношение, художественное творчество, «жизненный мир».

*Benzyuk Aleksandr,
Postgraduate Student of the Department
of Cultural Science and Innovation cultural and Artistic Projects
of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts*

RELATION TO THE WORLD AS A BASIS FOR ART ANALYSIS THROUGH THE LENS OF CULTURAL SCIENCE

The socio-cultural transformation that takes place all over the world, actualizes the problem relationship to the world. The issue of conditionality creativity and attitude to the world attracted the attention of philosophers, theorists since ancient times. Despite the availability of a large number of scientific papers on the issue of relationship to the world and the impact of attitude to the world at creativity, there remain some issues that need further analysis. In particular, the issue of conditionality relating to the world of art result.

We analyzed the work of Friedrich Nietzsche, Oswald Spengler, Edmund Husserl and Martin Heidegger, and others. We also relied on the work A. Losev, M. Mamardashvili, A. Kanarsky, L. Levchuk V. Lychkovah, M. Popovic.

The German philosopher, representative of "philosophy of life" Spengler claimed that culture is a soul, blood, essence of civilization, that unity outlook, symbols of culture, all forms of creative life, art is a manifestation of the same "world soul". The initial position Spengler - life as a diversity of experiences, creative impulse in the future. Man, according to the German philosopher, always a choice, trying to decide on the meaning of life. The contrast that exists between the Being that is perfect, and human life that is tenuous, gives birth in the human soul, on the one hand, the longing for perfection on the other - the fear of this world. This attitude, outlook, according to Spengler, gives impetus to creativity, through which a person conquers the world and protected by him. So factor that affects the outlook, it is the world, understanding and feeling is due to the perception of the objective world.

However, the objective world - a world that sees, feels, experiencing a particular person, and each person sees, feels and experiences the same thing differently. We can therefore say that the objective world for each person - a kind of reflection of outlook which definitely influenced by certain circumstances may vary.

The founder of phenomenology, the German philosopher Husserl introduces the concept of "life-world" as a semantic dominant culture, opposing "objective scientific world".

For Heidegger, within one civilization, one culture, one historical time for every person there his Dasein (Dasein), which includes many realities: how many people, so many Dasein, as realities in a historical time in one culture. Max Scheler calls the man "eternal Faust", which tried to overcome the limits of its ontological predetermined,

seeks to "break through the limits of its here-and-now-well-being and their surrounding world, including the existing reality of the self".

Losev singled out two types of attitude - pessimistic and optimistic. By Alexander Losev, pessimistic type focused on suffering, because if there is joy, it is not for long, because all shaky, unreliable. A person with this attitude, by A. Losev, "sees the heart." It is this type of attitude, in his opinion, and encourages to creative. "Philosophy of Heart" inherent Ukrainian scientific thought (H. Skovoroda, P. Jurkiewicz).

The attitude to the world, as we know, has attitude and outlook, and, in our opinion, depend on each other. The tragic attitude to the world can be seen as continuous thread of culture that touches all aspects of human life, all areas that acquires ethical and aesthetic intrinsic value of the religious and artistic areas historically close and mutually conditioned, and add from myself, affects the sense of peace and therefore the attitude to the world. "Heartfelt" attitude to the world combines in a man of spiritual, moral, sensual and volitional nature as a whole, presenting it as a coherent artistic personality. The attitude to the world affects the occurrence of certain associations that appear depending on the "life-world" of the author, because the work of the artist - is an essential point of his life. In this case we can say about psychological setting artistic creativity (wording proposed Ukrainian esthetician Elena Onishchenko), which considerably expands representation about its features. Psychological mechanisms subconscious and consciousness is the basis of creativity (Freud, Fromm and others).

Creativity is regarded science as something qualitatively new, something original and different socio-historical uniqueness. However, the absolute is that people should always existential create, create. Every moment of human life is a creation of reality that it creates, building on its relationship to the world. Artistic creativity creates the possibility of ambiguous reflection by different people one and the same, which, is due to the by subjective perception. In the article scientific papers on problems relationship to the world given in system. Proved that the relationship to the world has an ethical, psychological and aesthetic basis and affects the artistic creativity.

Key words: relationship to the world, artistic creation, "life-world".

Соціокультурна трансформація, що відбувається останнім часом в Україні та й в усьому світі, характеризується зміною загальнокультурних парадигм, що, у свою чергу, актуалізує проблему світовідношення. В естетиці, культурології та мистецтвознавстві це проявляється в пошуку або відродженні на новому витку нових форм, категорій, які б адекватно відбивали стан художнього простору взагалі та творчості митця зокрема, адже «категорія світовідношення ... інтегрує уявлення про дух епохи, екзистенційні переживання та їхні художні вияви в концептуальну єдність світу людини в мистецтві» [4, с. 1]. Відтак, світовідношення є підґрунтям художньої творчості.

Питання зумовленості творчості та світовідношення привертало увагу філософів, теоретиків із давніх часів. У Давній Греції з'являється поняття «мімесіс» як головний принцип творчої діяльності митця. Як відомо, мімесістичну концепцію розробляли Платон та Арістотель, і вона як панівний принцип проіснувала до початку ХХ століття. Протягом історичного часу в тих чи інших аспектах проблема взаємозв'язку творчості та світовідношення піднімалась у працях Августина, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, О. Шпенглера, Г.-Г. Гадамера, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, З. Фрейда, К. Г. Юнга, Е. Фромма, Ж.-П. Сартра, А. Камю та ін. Проблема світовідношення в сучасній науковій літературі представлена доволі широко: від філософських світоглядних концепцій до концептуальних парадигм теорії та практики культури й мистецтва; від життєвої орієнтації у світі до індивідуальності емоції (О. Лосев, М. Бахтін, М. Мамардашвілі, В. Виготський, Д. Узнадзе, П. Гайденко, К. Долгов, Н. Маньковська, О. Шпенглер, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Р. Барт, Ж. Бодрійар, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, П. Козловський, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Лакан, М. Фуко та ін.).

Слід зазначити, що значну увагу проблемі світовідношення приділено і в доробкові української філософсько-естетичної школи (А. Канарський, С. Кримський, Л. Левчук, В. Личковах, В. Малахов, О. Оніщенко, О. Фортова, В. Шинкарук, Р. Шульга, І. Бичко, І. Надольний, М. Попович, А. Залужна, Є. Більченко, О. Колесник та ін.).

Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених проблемі світовідношення та його впливу на творчість, усе ж залишаються деякі питання, що потребують подальшого аналізу. Це, зокрема, питання зумовленості світовідношенням художніх образів, що створює митець. Для з'ясування цієї проблеми, на наш погляд, слід також систематизувати наявні теорії щодо світовідношення. Оскільки формат статті не дозволяє розглядати зазначену проблему в історичній ретроспективі, ми почнемо з того часу, коли проблема зумовленості художньої творчості світовідношенням стала актуалізуватись, а саме з кінця XIX ст., точніше, з теорій представників «філософії життя».

Так, німецький філософ, представник «філософії життя» О. Шпенглер стверджував, що культура являє собою душу, кров, сутність цивілізації, тобто єдність світовідношення, символів культури, усіх форм творчого життя, мистецтво ж є виявленням «світової душі». Вихідна позиція О. Шпенглера – життя як різноманіття переживань, творчий порив у майбутнє. Людина, на думку німецького філософа, постійно стоїть перед вибором, намагаючись вирішити питання про сенс життя, «апелюючи від зовнішніх почуттів до внутрішніх, до справді фаустівської ... сили уяви» [11, с. 389]. Контраст між досконалістю буття й відчуттям становлення, хиткості, неоформленості внутрішнього людського «Я», народжує в душі, з одного боку, тугу за світом, захоплення його красою і довершеністю, з іншого - страх перед цим світом. І саме це світовідчуття, світовідношення, за О. Шпенглером, народжує імпульс до творчості, завдяки якій людина і завойовує світ, і захищається від нього.

Аналізуючи теорії щодо природи людського суб'єктного існування в працях представників «філософії життя», український естетик В. Личковах зауважує, що ідея трансцендування людського буттєвого стану як суті світовідношення зустрічається в різноманітних варіаціях: і як "життя як самопереборення" у Ніцше, і перехід життя через самого себе" в Зіммеля, і, урешті, духовний акт "самотрансценденції" в Рікєрта» [4, с. 12]. Безумовно, проблема світовідношення цікавила не тільки представників «філософії життя». Засновник феноменології, німецький філософ Е. Гуссерль, вводить поняття «життєвий світ» як смислово домінанту культури, що протистоїть «об'єктивно-науковому світу».

Отже, чинник, який впливає на світовідношення, - це навколишній світ, розуміння та відчуття якого пов'язано зі сприйманням об'єктивного світу. Однак, об'єктивний світ – це світ, який бачить, відчуває, переживає конкретна людина, а кожна людина бачить, відчуває і переживає одне й те саме по-різному. Тому можна стверджувати, що об'єктивний світ для кожної конкретної людини – це ніби відбиття її світовідношення, яке, безумовно, під впливом тих чи інших обставин може змінюватися. Перефразуючи Е. Гуссерля, реальності постають залежно від особистого виховання та рівня розвитку або внаслідок приналежності до тієї чи іншої нації, до того чи іншого культурного шару [1, с. 173]. Гуссерлівський «життєвий світ» - це конкретний навколишній світ, який «кожна людина розуміє, виходячи з деякого ядра і ще нерозкритого горизонту цього світу - і, відповідно, свою культуру, саме як людина, що належить до спільності, історично формує цю культуру» [1, с. 170]. У праці «Картезіанські медитації» Е. Гуссерль зазначає, що «Его існує для себе самого в безперервній очевидності, тобто безперервно конститує себе в собі самому як існуюче» [1,

С. 87]. Водночас у постійній зміні людського життєвого світу змінюються і самі люди як особистості, оскільки вони постійно мають набувати відповідно до цього дедалі нових якостей. «Життєвий світ» теоретик визначає як певне ціле, що служить основою, горизонтом для розуміння сенсу людських дій, цілей, інтересів, у тому числі і професійних світів. Із часом ця проблема буде розвинута у філософії М. Гайдеггера - крізь призму екзистенційної аналітики Dasein, у теорії М. Шелера та М. Гартмана – як емоційно-інтуїтивні акти відкриття цінностей, у Ж.-П. Сартра та М. Мерло-Понті – як людська екзистенція, в А. Шюца – як повсякдення. За М. Гайдеггером, у рамках однієї цивілізації, однієї культури, одного історичного часу для кожної людини існує своє тут-буття (Dasein), що включає в себе безліч реальностей: скільки людей, стільки Dasein, стільки реальностей в одному історичному часі, в одній культурі.

У контексті проблеми співвідношення світовідношення та творчості важливою, на наш погляд, є аксіологічна концепція М. Шелера. Як слушно відмічає А. Залужна, М. Шелер критично переосмислює кантівський концепт апріорності і «реабілітує погляди Августина Блаженного та Б. Паскаля стосовно розуміння чуттєвості в сенсі вищого ступеня духовності як “культури серця”, закономірності функціонування якої незалежні від усього психовітального» [2, с. 57]. Водночас слід додати, що М. Шелер називає людину «вічним Фаустом», котрий постійно намагається подолати межі своєї онтологічної заданості, прагне «прорвати межі свого тут-і-тепер-так-буття і свого навколишнього світу, у тому числі і наявну дійсність власного Я» [10, с. 164]. За М. Шелером, ставлення людини до світу мусить бути універсальним, адже тільки людина здатна «надбудувати над світом свого сприймання ідеальне царство думок, ... сублімувати енергію своїх потягів у духовну діяльність» [10, с. 165], іншими словами, - створити реальний світ буття, спираючись на ідеальний світ думки.

Як бачимо, думка М. Шелера щодо, так би мовити «фаустівського чинника» у світовідношенні, певним чином перегукується з теорією О. Шпенглера, а розуміння чуттєвості в сенсі вищого ступеня духовності як «культури серця», - збігається не тільки з позицією Б. Паскаля, а й з теорією російського філософа і культуролога О. Лосева, котрий виокремлював два види світовідчуття – песимістичний та оптимістичний. На думку науковця, автор обирає метафори залежної від виду світогляду та світовідчуття [5, с. 184]. За О. Лосєвим, песимістичний тип зорієнтований на страждання, адже якщо є радість, то це ненадовго, тому що все хитко, ненадійно. Людина з таким світовідчуттям, за О. Лосєвим, «бачить серцем». Саме такий тип світовідчуття, на його думку, і спонукає творити. Зауважимо, що ідеї «серця», які йдуть із найдавніших часів (праці античних мислителів, християнська філософія за Київської Русі), набули розвитку в преромантичний період під назвою «кордоцентризм». У Західній Європі – у поглядах Ж.-Ж. Руссо, представників німецького напрямку «Sturm und Drang», в Україні – у вченні Г. Сковороди. Особливого сенсу «ідея серця» набуває в епоху Романтизму завдяки характерному культу «емоційності» і «моральності» – якостей, які, згідно з теорією кордоцентризму, містяться в серці людини. «Філософії серця» присвячені роботи й відомого філософа та богослова П. Юркевича, котрий співвідношення ролі розуму й сердечної любові в моральності індивідуума порівнює,

посилаючись на Євангеліє від Матвія, зі світильником і єлеєм, що його живить. У сучасній науковій думці теорію кордоцентризму активно розробляють українські науковці (С. Кримський, Л. Кияновська, Н. Більчук, Я. Гнатюк, В. Михалевич). Слід зазначити, що С. Кримський зосереджує увагу на концепції «філософії серця» як на національному архетипі, який набув у вітчизняній теоретичній рефлексії назву «кордоцентризм». Як слушно зауважує український теоретик М. Северинова, «традиційно “філософія серця” пов'язується з релігійними аспектами буття, тому поняття “кордоцентризм” відображує пізнавальні здібності “серця”, тобто підкреслюється чуттєво-емоційне та морально-етичне відношення людини до Бога, Абсолюта, Космосу. Кордоцентризм розуміється як національна особливість через морально-емоційне, “сердечне” бачення світу» [8, с. 45]. Світовідношення, як відомо, складається зі світовідчуття та світорозуміння, і, на наш погляд, взаємозалежать один від одного. Щодо «фаустівського» світовідношення, то тут, на нашу думку, не можна погодитися з О. Лосєвим, котрий наполягав на тому, що трагічне світовідчуття можна розглядати як наскрізну тему культури, яка торкається всіх сторін людського буття, усіх сфер діяльності, яка набуває етичної і естетичної самоцінності в релігійній і художній сферах, історично близьких і взаємозумовлених, і, додамо від себе, впливає на світорозуміння, а відтак і на світовідношення. «Сердечне» світовідношення органічно поєднує в людині її духовну, моральну, почуттєву та вольову сутності в єдине ціле, представляючи її як цілісну творчу особистість.

Світовідношення впливає на виникнення тих чи інших асоціацій, які з'являються залежно від «життєвого світу» автора, бо творчість митця – це невід'ємний момент його життєвого шляху [7, с. 43]. У цьому випадку не можна не сказати про психологічний параметр художньої творчості (*формулювання, запропоноване українським естетиком О. Оніщенком*), який значно розширює уявлення щодо її особливостей. Багато теоретиків, зокрема естетиків, культурологів, уже не кажучи про представників психоаналізу, зазначають, що основою творчості є психологічні механізми позасвідомого та свідомості. Так, засновник психоаналізу З. Фрейд творчу активність уважав результатом сублимації, оскільки в результаті творчого акту лежить завжди сексуальна фантазія. Німецький соціолог, філософ, послідовник З. Фрейда Е. Фромм психологічні механізми розглядав, виходячи з розуміння креативності як здатності дивуватися і пізнавати, уміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, націленості на відкриття нового і здатності до глибокого усвідомлення свого досвіду. Італійський філософ, психолог Р. Ассаджіолі розглядав творчість як процес сходження особистості до «ідеального Я», як спосіб її саморозкриття. Динаміку ж саморозкриття творчого процесу теоретик бачив у такій послідовності: інтуїція, вербалізація, формалізація. Американський психолог Дж. Келлі розглядає творчість як альтернативу банальному. У його теорії людина - це дослідник, науковець, який ефективно, творчо взаємодіє зі світом, інтерпретуючи світ, переробляючи інформацію, прогнозує події. Німецький психолог, психоаналітик А. Адлер висуває так звану компенсаційну теорію творчості, згідно з якою творча діяльність є засобом компенсації людиною своїх вад. Цю ідею продовжує радянській психолог Л. Виготський, на думку котрого творчість як продовження і заміна дитячої гри (за З. Фрейдом) для митця є засобом задовольнити незадоволені і нездійснені бажання, які в реальному житті не втілились. Можна погодитися і з те-

зою російського психолога В. Козлова, що «творчість має властивість езотеричного знання, тобто знання таємного, внутрішнього, особистісного ...» [3, с. 45]. Слід зазначити, що наука розглядає творчість як щось якісно нове, те, що відрізняється оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю [9, с. 1322]. Водночас безумовним є те, що людина екзистенційно зумовлена творити, і будь-яка мить її життя – це творення реальності, яку вона створює, відштовхуючись від свого світовідношення. Російський психолог Є. Ільїн наголошує на тому, що художня творчість створює можливість багатозначного відображення різними людьми одного і того ж твору, що, зокрема пов'язано зі суб'єктивізмом сприйняття. Можна стверджувати, що «реальність завжди суб'єктивна і народжується зі взаємодії людини з предметним середовищем на когнітивному рівні (пізнання, інтроспекція, рефлексія), емоційному (почуття, відчуття, уособлення, анімація) і моторно-поведінковому (освоєння світу і себе самого через рухові дії)» [3, с. 45-46].

Отже, аналіз наукових праць дає право стверджувати, що зумовленість творчості світовідношенням має етичне (аксіологічне) та психологічне підґрунтя. Безумовно, створення цілісної картини процесу художньої творчості в контексті проблеми зумовленості творчості світовідношенням, передбачає необхідність звернення до аналізу мистецтвознавчого підходу. Однак, оскільки, світовідношення в кожній людині своє і сприйняття одних і тих само подій у кожного митця різне, а значить і відбиття їх у творчості теж буде різним, ми наголошуємо на тому, що долю і творчість того чи іншого митця можна розглядати лише в контекстному вимірі. Ми вважаємо такий підхід найбільш продуктивним, оскільки, спираючись на основні принципи персоналізму, «що вважає особу первинною творчою реальністю і вищою духовною цінністю» [6, с. 66], він дозволяє розкрити особливості творчості того чи іншого митця з позицій «особистісної філософії».

Слід також сказати, що вивчення проблем художньої творчості передбачає і звернення до естетичного аналізу, адже естетичне сприймання, естетичне відчуття є складниками світовідношення митця. Емоції безпосередньо залежать від ставлення до подій, тобто є свого роду формою оцінки феноменів. Емоційно-оцінна сфера людської психіки становить основу для формування естетичного ставлення до світу. Безумовно, «естетичність» художньої творчості значною мірою зумовлена роллю почуттів у створенні і сприйманні художніх образів. Асоціація, емпатія, катарсис як засоби створення і сприймання художнього образу на різних етапах творчого процесу митця виникають і проявляються по-різному. На жаль, рамки статті не дозволяють докладніше розглянути проблеми мистецтвознавчого та естетичного підходів щодо питання співвідношення творчості та світовідношення, тому, підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що проблема зумовленості творчості світовідчуттям має евристичний потенціал. Саме культурологічний аналіз, основним засадничим принципом якого є міжнауковий підхід, дозволяє всебічно розкрити особливості цієї зумовленості. Проведене дослідження дає право стверджувати, що етичне, психологічне, естетичне підґрунтя світовідношення є детермінантою художньої творчості.

Література

1. Гуссерль Э. Картезианские медитации / Эдмунд Гуссерль [пер. с нем. В. И. Молчанова] – М. : Академический Проект, 2010 – С. 12–199.

2. *Залужна А. Є.* Життєвий світ людини як смисловий універсум культури: морально-естетичні виміри : дис. ... доктора філос. наук : 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Залужна Алла Євгенівна – Рівне, 2012 – 376 с.
3. *Козлов В.* Психология творчества. Свет, сумерки и темная ночь души / Владимир Козлов – М. : Гала, 2008 – 112 с.
4. *Личковах В. А.* Людське світовідношення як предмет естетичного аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор філос. наук : спец. 09.00.08 «Естетика» / Володимир Анатолійович Личковах – Київ, 1996 – 36 с.
5. *Лосев А. Ф.* Философия имени / Александр Федорович Лосев - М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. — 1024 с.
6. *Онiщенко О. І.* Художня творчість у контексті гуманітарного знання : Монографія / Олена Ігорівна Онiщенко – К. : Вища школа, 2001 – 179 с.
7. *Розин В. М.* Мышление и творчество / Вадим Розин – М. : ПЕР СЭ., 2006 – 360 с.
8. *Северинова М. Ю.* Архетипи в культурі у проєкції на творчість сучасних українських композиторів : дис. ... доктора мистецтвознавства : 26.00.01 / Северинова Марина Юріївна. – К., 2013 – 415 с.
9. Творчество // Советский энциклопедический словарь. - М. : «Советская энциклопедия», 1982. – С. 1322
10. *Шелер М.* Феноменология и теория познания // Избранные произведения / Макс Шелер [пер. с нем. Денежкина А. В., Малинкина А. Н., Филлипова А. Ф.; под ред. Денежкина А. В.] – М. : Издательство «Гнозис», 1994 – С. 129-194.
11. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. / Освальд Шпенглер [пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьяна] – М. : Мысль, 1998 – Т. 1. Гештальт и действительность – С. 128–629.

References

1. *Gusserl' Je.* Kartezianskie meditacii / Jedmund Gusserl' [per. s nem. V. I. Molchanova] – М. : Akademicheskij Proekt, 2010 – S. 12-199
2. *Zaluzhna A. E.* Zhitt'evij svit ljudini jak smislovij universum kul'turi: moral'no-estetichni vimiri : dis. ... doktora filios. nauk : 26.00.01 «Teorija ta istorija kul'turi» / Zaluzhna Alla Єvgenivna – Rivne, 2012 – 376 s.
3. *Kozlov V.* Psihologija tvorcestva. Svet, sumerki i temnaja noch' dushi / Vladimir Kozlov – М. : Gala, 2008 – 112 s.
4. *Lichkovah V. A.* Ljuds'ke svitovidnoshennja jak predmet estetichnogo analizu : avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja doktor filios. nauk : spec. 09.00.08 «Estetika» / Volodimir Anatolijovich Lichkovah – Kiiv, 1996 – 36 s.
5. *Losev A. F.* Filosofija imeni / Aleksandr Fedorovich Losev – М. : JeKSMO-Press, 1999. – 1024 s.
6. *Onishhenko O. I.* Hudozhnja tvorchist' u konteksti gumanitarnogo znannja : Monografija / Olena Igorivna Onishhenko – К. : Vishha shkola, 2001 – 179 s.
7. *Rozin V. M.* Myshlenie i tvorcestvo / Vadim Rozin – М. : PER SJe., 2006 – 360 s.
8. *Severinova M. Ju.* Arhetipi v kul'turi u proekcii na tvorchist' suchasnih ukrains'kih kompozitoriv : dis. ... doktora mistectvoznavstva : 26.00.01 / Severinova Marina Juriiivna. – К., 2013 – 415 s.
9. Творчество // Sovetskij jenciklopedicheskij slovar'. М. : «Sovetskaja jenciklopedija», 1982. – S. 1322
10. *Sheler M.* Fenomenologija i teorija poznanija // Izbrannye proizvedenija / Maks Sheler [per. s nem. Denezhkina A. V., Malinkina A. N., Fillipova A. F.; pod red. Denezhkina A. V.] – М. : Izdatel'stvo «Gnozis», 1994 – S. 129–194.
11. *Shpengler O.* Zakat Evropy. Oчерki morfologii mirovoj istorii. / Osva'l'd Shpengler [per. s nem., vступ. st. i primech. K. A. Svas'jana] – М. : Mysl', 1998 – Т. 1. Geshtal't i dejstvitel'nost' – S. 128–629.